

**ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ БИРГЕЛКИЛИ ҚУРАМЛЫ ДӘНЕКЕРСИЗ
ҚОСПА ГӘПТЕРДИ ҮЙРЕНИҮДІҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Халмуратов Тажетдин Жумашевич**

Филология илимлериниң кандидаты, доцент Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлөкетлик
педагогикалық институты

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15540186>

Аннотация. Мақалада рус ва қарақалпақ тилларида бир хил таркибли боғланмаган мураккаб гапларнинг айрим назарий масалалари мухокама қилинади

Таянч сўзлар: мураккаб гаплар, синтактик муносабатлар, боғланмаган гаплар, бир хил таркибли боғланмаган мураккаб гаплар.

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы бессоюзного сложного предложения однородного состава в русском и каракалпакском языках.

Ключевые слова: сложные предложения, синтаксические отношения, бессоюзные предложения, бессоюзные сложные предложения однородного состава.

Abstract. The article discusses some theoretical issues of a non-union complex sentence of homogeneous composition in the Russian and Karakalpak languages.

Keywords: complex sentences, syntactic relations, non-conjunctive sentences, non-conjunctive complex sentences of homogeneous composition.

Буннан алдыңғы мақаламызда синтаксис тараўында биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясын қоллап қуўатлаўшы бир қанша илимий мийнетлер баршылық еди де көрсетип өткен едик [Илим хам жамийет, 2024, (№2/1), 76-78 бб.]. Атап айтсақ, А.Н. Гвоздев санаўлы, салыстырмалы, қарама қарсылықлы ДҚГ лерди [3, 218-226 бб.], Л.Ю. Максимов санаўлы хәм қарама қарсылықлы ДҚГ лерди [9, 137-141 бб.] хәм т.б.[10].

Биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер (буннан былай - БҚДҚГ) тийкарынан өзине тән семантикалық-грамматикалық хәм коммуникатив- функционаллық кәсийетлерине бола барлық түрдеги дәнекерсиз қоспа гәплерден айырылып турады.

Тийкарғы сөз етпекши болған биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер хәзирги рус хәм қарақалпақ тил әмелиятларында салыстырмалы түрде сийрек қолланылады. Соның ушында олар узақ ўақыт тил илиминде салыстырмалы түрде шекленген лингвистикалық мысаллар түринде белгили болып келген (әсиресе биргелкили курамлы ДҚГ лер уксаган синтаксислик курамлар дықат талап ететуғын мысалларды есапламағанда, бирақ булл курамлар қарақалпақ тил билими менен шуғылланыўшы илимпазлардың нәзерин өзине аўдармаған еди). Бизиң ойлаўымызша, усы себеплерге байланыслы биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзине тән кәсийетлерге ийе гәп сыпатында илимпазлардың арнаўлы түрдеги изертлеўлеринен шетте қалып, жетерли дәрежеде үйренилмеген.

Атап айтқанда, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер тийкарынан өзине тән семантикалық-грамматикалық хәм коммуникатив- функционаллық кәсийетлерине бола барлық түрдеги дәнекерсиз қоспа гәплерден айырылып турады. Сол себепли бул жағдай өз-өзинен бул мәселени арнаўлы түрде үйрениўди талап етеди.

Буннан тысқары, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер контекстен тысқары аз қолланылылығына қарамастан, хәзирги рус хәм қарақалпақ тиллериниң

коммуникатив құраллары системасында айтарлы орынды ийелейді, себеби олар өз тайпасындағы хәм басқа да синтаксистлик дүзілмелер менен тығыз дәрежеде байланысқан (жай гәп, қоспа гәп, текст). Бунындай өз-ара тығыз байланыс мәселени көлденең қойып, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәптерди терең түрде үйрениўди талап етеди. Қарақалпақ тилинде биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәптер арнаўлы түрде изертлеў объекти болмаған (дәнекерсиз қоспа гәптер ҳаққында сөз болғанда бул гәптер ҳаққында айтып өтилген жумысларды есапқа алмағанда).

Биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәптер мәселеси тийкарынан қоспа гәптерде дизбеклилик хәм бағынынкылык теориясынан келип шығады. Ф. Фортунатов жокарыда айтып өтилген пикирге сүйенип, дизбекли қоспа гәптер дәнекерсиз қолланыўын айтып өткен еди [20, 189 б.].

А.М. Пешковский де усы пикирлерге сүйенген ҳалда дәнекерсиз гәптердеги интонацияның айырым түрлери дизбекли қоспа гәптердеги дәнекерлер менен функционал уқаслығын орнатыўға урынған еди. **Салыстырың: В тех комнатах** мебель была закрыта чехлами, шторы спущены (Ол өжирелерде мебель төсек жапқышлар менен жабылған, перделер түсирилген еди). Автордын пикиринше, гәптердиң арасындағы үтир белгиси менен белгиленген үзилис (пауза) хәм дәнекери менен берилиўи мүмкин [14]. Бунындай мысаллар М. Дәўлетовтың «Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәптердиң гейпара мәселелери» атлы китабында көпкеп келтирип өтилген. Мыс.: **Олардың** бетлери борлаттай қызарып, көзлери шоқтай жанады [7, 55 б.]. Бунындай пикирди рус хәм қарақалпақ илимпазлары Л.В. Щерба, М. Дәўлетовлар өз мийнетлеринде гейпара қоспа гәптер дәнекерсиз дизбекли қоспа гәптер хәм дәнекерсиз бағыныңқы қоспа гәптер орнында келетуғынлығын тастыйықлайды [4, 152 б; 7, 55, 81 бб.].

Н.С. Поспелов изертлеў объекти болған биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәптерге арнаўлы түрдеги гәптер сыпатында кеўил аўдарған еди: «Барлық дәнекерсиз жалғанған қоспа гәптер еки топарға бөлиниўи мүмкин: биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәптер хәм биргелкисиз курамлы дәнекерсиз қоспа гәптер. Биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәптер еки, үш хәм көп компонентли гәптерден ибарат болып, олар өз алдына коммуникативлик өзбетиншеликке ийе емес, бир бири менен дәнекерсиз байланысып, синтаксистлик биргелкилик мәнисин, яғный олар аңлататуғын пүтинлик идеясына (бир мәниге-Х.Т.) қатнасығын билдиреди» [15, 344].

20-әсир 50-жылғы академиялық грамматикада Н.С. Поспелов биргелкилик концепциясынан басқа, яғный бир типтеги ДҚГ лер концепциясына өзгертеди. Бул концепцияның да алдын ала айтып өтилген биргелкилик концепциясы менен уқаслығын көрсе болады.

Бизиң пикиримизше, көрсетип өтилген пүтинлик идеясы жәрдемінде санаўлы ДҚГ теги қоспа гәп компонентлери бир бири менен биргелкили болады деген пикири Н.С. Поспеловтың төменде көрсетип өтилген сөзлеринде де көрсек болады: «Қоспа гәптиң бир компонентинде гәптиң компонентлерине ... бирдей қатнасықта болған гәптиң екінши дәрежели ағзасы болыўи мүмкин... Всюду висели лампы, тянулись половики, торчали в стенах медные краны» (Хәмме жерде шыралар асылған, гилемшелер созылып, дийўалда мыс кранлар көринер еди) [15, 389 б.]. Соның менен бирге, санаўлы ДҚГдиң компонентлерин синтаксистлик биргелкилик дәрежесинде көрсетип турған пүтинлик идеясы ҳәр бир компонентте гәп ағзаларының қайталанып келиўинен көрсе болады..; Я не видел вас целую неделю, я не слышал вас так долго (Мен сизди хәпте даўамында

көрмедим, мен сизди еситпегениме көп болды) [15, 389 б.].

Тилекке қарсы, илимпаздың екінші концепциясында жоқары дәрежени ийелеп турған биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерге екінші дәрежелі орын берилип, автор тәрәпинен көрсетіп өтилген биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер **өзинің статусына ийе гәплер** хаққындағы идеялары алға илгерлемей, раўажланбай қалды. «Компонентлердің бір типлилиги» түсиниги концепциясының түсиниксизлигине бола, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзинің статусына ийе гәплер хаққындағы идеялардың илгерлеуіне хәм раўажланыуына жол қойылмады. Себеби, компонентлердің бір типлилиги түсинигине гәп ағзаларының жаратылыуы, компонентлердің бір яки еки ағзалылығы хәм т.б. кириуі мүмкин еди.Буындай қәсийетлер биргелкили курамлы хәм биргелкисиз курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерге де тән болыуы мүмкин.

Сол себеп, 20-әсирдің соңына келе синтаксис әлемінде ДҚГ лер теориясы хәм типологиясы бойынша хәр қыйлы көз қараслар жүзеге келди. Атап айтсақ, В.А. Белошапкова санаулы ДҚГ лерди ашық структуралы, ал салыстырмалы ДҚГ лерди жабық структуралы гәплер тайпасына киргизип, оларды бір бирине қарама қарсы етип қойды [6, 656 б.]. И.Н. Кручинина коцепциясында биргелкили курамлы дәнекерсиз байланыслар еки тәрәплеме қатнасықтағы байланыслар топарына киргизилип, олар шәртли, салыстырмалы мәнилерди аңлатып, биргелкисиз курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерди (Н.С. Поспелов терминологиясы бойынша) аңлатар еди [16, 634-649 бб.].

Соның менен бирге, синтаксис тарауында биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясын қоллап қуўатлаушы бір қанша илимий мийнетлерде баршылық еди. Мысалы, А.Н. Гвоздев санаулы, салыстырмалы, қарама қарсылықлы ДҚГ лерди [3, 218-226 бб.], Л.Ю. Максимов санаулы хәм қарама қарсылықлы ДҚГ лерди [9, 137-141 бб.] хәм т.б.[10] өз жұмысларында көрсетіп өтип, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясын қоллап қуўатлады.

Жуўмақлап айтқанда, рус хәм қарақалпақ тиллеринің синтаксиси тарауында биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясы, жоқарыда көрсетіп өтилген көз қарасларды итибарға алып, илимпазлардан еле де тереңирек үйрениўди талап етеди.

REFERENCES

1. Бабайцева, В.В. Переходные конструкции в синтаксисе.- Воронеж: Центр.-Чернозем. кн. изд-во, 1967.-391 с.
2. Белошапкова, В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: Высш. школа, 1977.-248 с.
3. Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык.- изд.3-е. Москва: Просвещение, 1968.-350 с.
4. Грамматика русского языка. Ч. 2. Синтаксис [Текст]: Учебник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы: Напеч. по 7-му изд. / Под ред. акад. Л. В. Щербы. - Рига: Латгосиздат, 1947.-196 с.
5. Грамматика русского языка, Т.2. Синтаксис, Ч.2.- Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1954.-703 с.
6. Грамматика современного русского литературного языка [Текст] / [С. Н. Дмитренко и др.; отв. ред. Н. Ю. Шведова] ; Акад. наук СССР, Ин-т русского яз. - Москва: Наука, 1970. - 767 с.
7. Даулетов, М. Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплердің гейпара теориялық

- мәселелери.-Нөкис: Билим баспасы, 1993.-104 б.
8. Даулетов, М., Сейдуллаева, Д. Ҳазирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер.-Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 2010.- 176 б.
 9. Крючков, С.Е., Максимов, Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения.- Москва: Просвещение, 1969.-187.
 10. Крючков, С.Е., Максимов, Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. Изд. 2-е, перераб. Москва: Просвещение, 1977.-191.
 11. Қыдырбаев А. Қарақалпақ тилинде қоспа гәплер хәм оларды классификациялаў мәселелери.- Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, №2, 74-б.
 12. Қыдырбаев А. Қарақалпақ тилинде дизбекли қоспа гәплер.- Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1966, №1.
 13. Қыдырбаев А. Ҳазирги қарақалпақ әдебий грамматикасы. Синтаксис.-Нөкис: Билим баспасы, 1992, 430-б.
 14. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд.- Москва: Учпедгиз, 1956.- 511 с.
 15. Пospelов, Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка.- Москва: Учпедгиз, 1950.- С. 321-354.
 16. Русская грамматика.Т.2. Синтаксис.- Москва: Наука, 1980.- 709 с.
 17. Современный русский литературный язык / Под ред. П.А. Леканта.- Москва: Высш. Школа, 1988.-766 с.
 18. Холодов, Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке [Текст]: Учеб. Пособие: Ч.1. / М-во просвещения РСФСР. Смол. гос. пед. ин-т им. Карла Маркса. - Смоленск: [б. и.], 1975.-78 с.
 19. Холодов, Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке [Текст] : Учеб. Пособие: Ч.2. / М-во просвещения РСФСР. Смол. гос. пед. ин-т им. Карла Маркса. - Смоленск: [б. и.], 1975.- 88 с.
 20. Фортунатов, Ф.Ф. Избранные труды: Т.1.- Москва: Учпедгиз, 1956.-450 с.
 21. Xalmuratov, M. (2025). DENE TÁRBIYASI OQITIWSHILARINIŇ KÁSIBIY TAYARLIĞIN RAWAJLANDIRIW METODLARI. Modern Science and Research, 4(3), 390-395.
 22. Халмуратов, М. Т. (2023). ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ПРАКТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ. Science and innovation, 2(Special Issue 7), 406-410.